

Małgorzata Bienkowska-Ptasznik

PRZEMIANY STOSUNKÓW MIĘDZYETNICZNYCH NA PÓŁNOCNO-WSCHODNICH POGRANICZACH POLSKI PO 1989 ROKU. AUTOREFERAT

W polskiej rzeczywistości społeczno-politycznej rok 1989 stanowi symboliczną datę transformacji ustrojowej. Jest początkiem wielu przemian, między innymi również w zakresie relacji między większością polską i mniejszościami narodowymi. Społeczeństwo polskie zostało na nowo odkryte jako społeczeństwo zróżnicowane religijnie i narodowościowo. Dla mniejszości narodowych oznaczało to możliwość „wyjścia z cienia”, tworzenia swojej podmiotowości, wolnej, niekontrolowanej przez państwo aktywności kulturalnej, społecznej, czy nawet politycznej.

Celem przygotowanej rozprawy było zbadanie przemian stosunków międzyetnicznych na północno-wschodnich pograniczach Polski po 1989 roku, porównanie stosunków między dominującą kulturowo większością polską a mniejszościami białoruską i litewską, jak również ustalenie wzajemnych relacji między tymi dwiema mniejszościami.

Wyróżnione dwa pogranicza: polsko-litewskie i polsko-białoruskie sąsiadują ze sobą. W wyniku reformy administracyjnej 1 stycznia 1999 roku powstało województwo podlaskie (łącznie było województwo suwalskie, podlaskie i łomżyńskie). W obrębie jednego województwa znalazły się między innymi dwie duże liczebnie mniejszości: białoruska i litewska. Tym bardziej istotna wydała mi się próba analizy stosunków międzyetnicznych na tym obszarze, ponieważ w przyszłości prawdopodobnie będzie to miało wpływ na współwystępowanie interesów różnych mniejszości narodowych w jednym województwie. Być może interesy tych mniejszości nie będą ze sobą zgodne, a być może odwrotnie, skupienie w jednym województwie kilku mniejszości wpłynie na ich wzajemne wspieranie się i wzmocni ich pozycję jako podmiotu w sprawach społeczno-politycznych.

W okresie PRL-u prowadzono politykę opartą na założeniu o moralno-politycznej jedności narodu polskiego. Polityka ta miała na celu między innymi ograniczenie kształtującego się zróżnicowania kulturowego, które, w opinii ów-

czesnych władz, mogłoby być czynnikiem hamującym przemiany w kierunku jedności narodu polskiego.

Wcześniejsze badania prowadzone w białostockim środowisku socjologicznym dotyczące mniejszości białoruskiej pokazały, że dominował tutaj asymilacyjno-akomodacyjny typ stosunków międzyetnicznych [por. Sadowski 1995: 13-25, Czykwin 2000: 163]. Natomiast w przypadku mniejszości litewskiej również można mówić o asymilacji, z zastrzeżeniem jednak, że był to proces powolny. Natomiast w latach dziewięćdziesiątych nastąpiło jego zatrzymanie [por. Tarka 1998:197]. Andrzej Sadowski analizując różnicowanie religijne i narodowe północno-wschodniej Polski podkreśla pluralistyczno-walczący etos Litwinów, który stanowi reakcję na wcześniej występującą polonizację, a także jest próbą uzyskania dominacji na terenach zajmowanych przez mniejszość litewską [por. Sadowski 1997: 39].

Problem badawczy pracy dotyczył tego czy, a jeśli tak, to w jaki sposób zmieniają się obecnie stosunki między dominującą większością a mniejszościami narodowymi na wskazanych pograniczach. Czy relacje między poszczególnymi mniejszościami (białoruską i litewską) a Polakami przebiegają tak samo, czy odmiennie? Czy mniejszości te nawiązują ze sobą współpracę, czy też wytwarzają stosunki wzajemnej rywalizacji?

Prezentowana praca składa się z sześciu rozdziałów. Pierwszy zatytułowany *Stosunki międzyetniczne w świetle teorii socjologicznych* stanowi próbę pokazania stanu badań oraz tendencji teoretycznych w zakresie stosunków międzyetnicznych. Wyjaśniam tu podstawowe pojęcia istotne w dalszej pracy oraz staram się pokazać, jak różnie ujmowano w teoriach zagadnienia relacji międzyetnicznych, zaczynając od dyskursu asymilacji poprzez dyskurs pluralistyczny, aż do współczesnych prób ujmowania tego zagadnienia w kontekście kształtowania społeczeństwa wielokulturowego.

Rozdział drugi *Przedmiot i metodologia badań* jest poświęcony przedstawieniu miejscowości wybranych do badań i metody badawczej. Badania stanowiące podstawę pracy były przeprowadzone na pograniczu polsko-białoruskim i polsko-litewskim. Do analizy przemian stosunków międzyetnicznych na północno-wschodnim obszarze Polski wybrałam dwie mniejszości: białoruską i litewską. Wybór umotywowany był nie tylko ich znaczną przewagą liczebną w stosunku do innych występujących tu mniejszości. Wybierając do analizy te dwie mniejszości kierowałam się przede wszystkim tym, że są one zasadniczo zróżnicowane, co powoduje, że ich stosunki z większością polską mogą przebiegać w odmienny sposób.

Można wskazać na następujące cechy charakterystyczne odróżniające te dwie mniejszości od siebie: wyznanie, stosunek do państwa-macierzy, zróżnicowane stereotypy Białorusina i Litwina w świadomości Polaków, zróżnicowa-

nie i spójność organizacyjna (mniejszość białoruska podzielona jest na skonfliktowane ze sobą organizacje, mniejszość litewska jest spójna), zróżnicowany stosunek do asymilacji (Białorusini, w porównaniu do Litwinów, wydają się mieć bardziej konformistyczny stosunek do asymilacji). Badania przeprowadzono w Bielsku Podlaskim, Gródku (pogranicze polsko-białoruskie), w Sejnach i Puńsku (pogranicze polsko-litewskie).

Badania zostały przeprowadzone metodą wywiadu kwestionariuszowego, który może być traktowany jako kontrowersyjne narzędzie do badania problematyki mniejszości narodowych. Decyzja odnosząca się do wyboru tego typu narzędzia badawczego wynikała z kilku powodów. Przede wszystkim taka metoda dawała możliwość porównania moich badań z wcześniejszymi badaniami dotyczącymi relacji mniejszości białoruskiej z większością polską prowadzonymi głównie przez Andrzeja Sadowskiego, który korzystał przede wszystkim z ilościowej analizy danych [Sadowski 1995]. W praktyce zdecydowałam się na pewnego rodzaju połączenie metody ilościowej z metodą jakościową. W wywiadzie kwestionariuszowym dzięki wprowadzeniu do niego pytań otwartych dokonuję także analizy jakościowej uzyskanych w ten sposób danych.

Badania były prowadzone na próbie losowej sporządzonej z list adresowych mieszkańców w poszczególnych wytypowanych miejscowościach. W sumie uzyskałam 565 poprawnych kwestionariuszy wywiadów.

Dalsze rozdziały powstały w oparciu o zebrane dane empiryczne i przedstawiają stosunki międzyetniczne na wskazanych pograniczach.

Rozdział trzeci *Mniejszości narodowe w społecznej świadomości* poświęcony został analizie znajomości kultur poszczególnych, omawianych w pracy, narodowości, temu, jak respondenci odnoszą się do występującego w ich otoczeniu zróżnicowania kulturowego, czy dostrzegają przejawy dyskryminacji ze względu na narodowość. W rozdziale tym starałam się również zbadać, jakie wyobrażenia, stereotypy dotyczące poszczególnych narodowości funkcjonują w świadomości społecznej.

Rozdział czwarty *Stosunki międzyetniczne* dotyczy relacji międzyetnicznych na poziomie instytucjonalnym. Podstawowa kwestia omawiana w tym rozdziale dotyczy wyrażanej przez respondentów wizji polityki regionalnej względem zróżnicowania kulturowego, relacji między mniejszościami narodowymi oraz charakteru współżycia między grupą dominującą kulturowo a grupami mniejszościowymi. Tutaj również przeanalizowane zostały opinie respondentów na temat potencjalnych konfliktów w ich miejscowościach.

Rozdział piąty *Więzi i dystanse społeczne* dotyczy stosunków etnicznych na mikropoziomie. Interesowało mnie, co - zdaniem respondentów - powoduje podziały pomiędzy poszczególnymi grupami, jakie wydarzenia historyczne

mogą wywierać wpływ na współczesne relacje między mniejszościami a grupą dominującą. Jakie czynniki wpływają na poczucie więzi i dystansów społecznych w poszczególnych miejscowościach i wreszcie jaki jest stosunek respondentów do małżeństw mieszanych, czy tego typu małżeństwa występują w ich miejscowościach, czy wyraziliby oni zgodę na zawarcie takiego małżeństwa przez ich dzieci.

W rozdziale szóstym *Typy stosunków i ich przemiany* podsumowuję badania, ustosunkowuję się także do postawionych w pracy hipotez.

Na badanych pograniczach w relacjach międzyetnicznych następuje odchodzenie od typu stosunków asymilacyjno-akomodacyjnych w stronę stosunków współdziałania oraz rywalizacji (konfliktu), przy czym nie jest to tendencja wyraźna. Odmienne kształtują się relacje na poszczególnych pograniczach. Na pograniczu polsko-białoruskim dochodzi do wytwarzania się typu współdziałania, co może być wynikiem faktu, że tutaj mamy do czynienia z silnym oddziaływaniem grupy dominującej kulturowo i „słabszą”, bardziej zasymilowaną, mniejszością białoruską. Natomiast na pograniczu polsko-litewskim kształtuje się typ stosunków opartych na rywalizacji, a być może nawet typ konfliktowy. Wynika to zapewne z tego, że mamy tutaj do czynienia ze znacznie silniejszą świadomościowo mniejszością narodową, która już w przeszłości nie podlegała tak silnie procesowi asymilacji, a także z tego, że w środowiskach lokalnych od lat Polacy i Litwini rywalizowali o różne dobra i cele, mając na uwadze podkreślenie ich odrębności narodowej. Tutaj od lat łączyły ich stosunki rywalizacji.

Przemiany relacji międzyetnicznych wywołane zostały przez szereg czynników, wśród których należy wymienić wzrost podmiotowości mniejszości narodowych, wzrost znaczenia „zagranicznych ojczyzn”, a także dostosowywanie się Polski do standardów europejskich w zakresie stosunków między większością a mniejszościami. Ważnym czynnikiem jest również wzrost świadomości własnych interesów mniejszości, co niewątpliwie wynika z tego, że im więcej jest podejmowanych działań przez mniejszości, tym bardziej wzrasta samoświadomość osób identyfikujących się z grupami mniejszościowymi, a tym samym następuje formułowanie nowych interesów mniejszości.

Jedną z głównych hipotez stawianych w pracy było założenie, że transformacja systemowa wiąże się z zakończeniem dotychczas ukształtowanych stosunków międzyetnicznych, które określane były mianem asymilacyjno-akomodacyjnych. Choć w praktyce nadal można mówić o przewadze stosunków akomodacyjnych, to równocześnie uwidacznia się wzrastająca pluralizacja wzajemnych kontaktów, kształtują się relacje współpracy, ale i rywalizacji (konfliktu). W warunkach transformacji grupy etniczne ulegają przekształceniom. Po pierwsze upodmiatawiają się, podejmują działania na rzecz kultuwo-

wania swoich tradycji, akcentowania swojej odrębności, odmienności. Widoczne jest również, że proces transformacji wpływa na przeobrażenia grup etnicznych w poszczególnych miejscowościach.

W kolejnej hipotezie zakładałam, że transformacja systemowa tworzy początek nowego typu rywalizacyjnego, konfliktowego. Wśród mniejszości białoruskiej dominuje typ stosunków asymilacyjnych i akomodacyjnych, które ulegają przekształceniu w typ stosunków współdziałania. Inaczej stosunki etniczne kształtują się w przypadku relacji między Polakami a mniejszością litewską. W związku z tym, że na pograniczu polsko-litewskim już w przeszłości odnotowano stosunki bardziej rywalizacyjne niż asymilacyjne, obecnie uwidacznia się ich kontynuacja. Na pograniczu polsko-litewskim wyraźniej kształtują się stosunki rywalizacji, czy nawet konfliktu. Mniejszość litewska silnie zabiega o swoje prawa do kultywowania tradycji narodowej, rozwijania działalności oświatowej, kulturowej, co nie zawsze jest akceptowane przez większość polską. W związku z tym zakładam, że mniejszość litewska będzie decydującą w zakresie kształtowania nowego charakteru stosunków międzyetnicznych na wschodnim pograniczu.

Konflikty etniczne, jakie występują na omawianych pograniczach, mają charakter sporadyczny, widać, że są one bardziej nasilone na pograniczu polsko-litewskim. W przypadku mniejszości litewskiej bardziej dostrzegalne jest jej inicjowanie różnych działań, postaw walki o swoje prawa i podkreślanie swojej niezależności.

Mniejszość białoruska, która oczywiście także prowadzi działania kulturowe, bardziej uzależnia swoje relacje z otoczeniem od czynników zewnętrznych, w tym od zachowań Polaków wobec mniejszości. Andrzej Sadowski, Maciej Tefelski i Eugeniusz Mironowicz we wspólnej pracy poświęconej relacjom kulturowym między mniejszością białoruską a dominującą kulturowo większością polską stwierdzają: *Na pograniczu polsko-białoruskim mamy do czynienia ze zjawiskiem stratyfikacji kulturowej, z wartościowaniem kultury dominującej jako wyższej, a kultury podporządkowanej jako niższej. Prawdopodobnie jednym z ważnych powodów procesów asymilacyjnych jest ucieczka od kultury wartościowanej jako niższa* [Sadowski, Tefelski, Mironowicz 1999 :89]. Taki typ wartościowania kultury własnej i polskiej raczej nie występuje na pograniczu polsko-litewskim.

Potwierdza to następną hipotezę, że nowy typ stosunków wśród mniejszości litewskiej będą kształtowały czynniki wewnętrzne, a wśród mniejszości białoruskiej procesy zewnętrzne (warunki, w których ta mniejszość żyje). Przykładowo przejawia się to w formie stosunku do własnego języka - Litwini traktują go jako równoważny wobec języka polskiego, a Białorusini częściej posługują się językiem polskim. Litwini bardziej podkreślają pozytywne zna-

czenie zróżnicowania kulturowego, przywiązują do tego większą wagę, częściej określają to jako walor regionu, który może przyczynić się do jego rozwoju.

W następnej hipotezie zakładałam, że charakter stosunków międzyetnicznych na wschodnich pograniczach będzie w większym stopniu zależał od stosunków między Polską a Litwą, niż między Polską a Białorusią. W przypadku mniejszości litewskiej bardziej widoczne są związki z Litwą jako „zagraniczną ojczyzną”. Państwo litewskie jest zainteresowane sytuacją mniejszości litewskiej w Polsce, wspiera tę mniejszość, czasami przyjmuje rolę mediatora w sporach między Polską a mniejszością litewską.

Republika Białoruś natomiast przez znaczną część mniejszości białoruskiej w zasadzie nie jest postrzegana jako „zagraniczna ojczyzna”. Mniejszość białoruska w zasadzie nie identyfikuje się z Białorusią przynajmniej w takim stopniu, w jakim mniejszość litewska z Litwą. Państwo białoruskie mało interesuje się sytuacją mniejszości białoruskiej w Polsce, jej kondycją prawną, możliwościami kultywowania dziedzictwa. Nie robi tego w takiej mierze jak państwo litewskie. Białoruś wspiera działania Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, skoncentrowanego na organizacji imprez kulturalnych, muzycznych, ale nie wspiera stowarzyszeń i organizacji narodowych, politycznych.

Czynnikiem, który wpływa na przemiany stosunków międzyetnicznych, stymuluje je, jest wzrastająca świadomość prawna, świadomość tego, że żyjemy w państwie demokratycznym, państwie prawa. Jednym z kryteriów oceny demokracji jest określenie, jak ona funkcjonuje na obszarach, na których mamy do czynienia z różnorodnością kulturową. Z drugiej strony Polska jest krajem, który swoje działania polityczne wiąże z zachodem Europy, w ten sposób nieco odwracając się od sąsiadów wschodnich. Równocześnie w negocjacjach z Unią Europejską i kontaktach z przedstawicielami Litwy, czy Ukrainy, Polska deklaruje, że może pełnić rolę pośrednika. Trudno jest natomiast zauważyć takie kontakty z Republiką Białoruską.

W kolejnej hipotezie zakładałam, że jak dotąd nie ukształtowała się jakaś uporządkowana relacja między mniejszościami litewską i białoruską na terenie województwa. Można było przypuszczać, że sytuacja mniejszości spowoduje zorganizowane współdziałanie między nimi w zakresie kształtowania stosunków z większością polską. Z przeprowadzonych badań wynika, że mniejszości nie współpracują ze sobą, (a jeśli już to sporadycznie i na poziomie elit). Przedstawiciele obu mniejszości narodowych uznali, że mniejszości prowadzą oddzielne życie codzienne, rzadko współpracują ze sobą, co niewątpliwie wynika także z braku styczności przestrzennej. Nikła jest również wiedza jednej mniejszości o drugiej, o jej kulturze, historii, relacjach z większością polską. Sądzę, że mniejszości te nie podejmują wspólnych prób kształtowania relacji z większością, każda z nich oddzielnie zajmuje się sprawami, które konkretnie ich

dotyczą. Nie można obecnie stwierdzić, że mniejszości te współpracują ze sobą, czy rywalizują o pozycję w województwie. Jeśli dochodzi do rywalizacji między mniejszościami, to dotyczy to zakresu widzialności w mediach (czasie antenowym w programach poświęconych mniejszościom), rywalizacji o subwencje na działalność kulturową, czy oświatową. Nie ma natomiast wspólnego formułowania interesów mniejszości białoruskiej i litewskiej na terenie województwa. Być może w przyszłości nastąpi takie połączenie sił i dbanie o wspólne interesy mniejszości. Obecnie jednak trudno dostrzec jakiegokolwiek zapowiedzi takiej sytuacji.

Sądzę, że stosunki międzyetniczne długo jeszcze będą jednym z tematów stale obecnych w socjologii i naukach pokrewnych. Ani globalizujący się świat, ani jednocząca się Europa nie „wymażą” dyskursu tożsamości etnicznych, narodowych. Szeroko rozumiana etniczność miała i prawdopodobnie mieć będzie znaczny wpływ na kształtowanie przyszłej rzeczywistości społecznej.

Na przełomie XX/XXI wieku uwagę naukowców, jak również polityków, zaprzęta kwestia kształtowania się, funkcjonowania, państw wielokulturowych. Naukowcy w swoich rozważaniach pokazują często trudności, jakie stoją przed wprowadzeniem idei wielokulturowości w życie [Smolicz 1999: 18-19, Sadowski 1999: 40-41]. Problemy te wynikają z wielu różnych kwestii: przyznawania odrębnych praw mniejszości w sposób niepodważający demokratycznej idei równości wszystkich obywateli, kosztów takich przemian, odejścia od uprzywilejowanej pozycji grup dominujących, wypracowania kanonu wartości wspólnych dla wszystkich członków społeczności wielokulturowej.

Próbując odpowiedzieć, jak zmieniają się relacje na północno-wschodnim pograniczu można stwierdzić, że przede wszystkim nastąpiło odejście od nacisku na asymilację. Obecnie uwidacznia się proces podważania dotychczasowych relacji. Wprawdzie z przedstawionych w pracy danych widać, że dominującym typem relacji międzyetnicznych jest typ akulturacji, czyli nabywania kultury społeczeństwa dominującego, ale zarazem badani wyrażają się w sposób pokazujący, że równocześnie dokonuje się przeobrażenie wzajemnych relacji międzyetnicznych w postaci odejścia od asymilacji. Wielu badanych pamięta o sytuacjach konfliktowych, mających przeważnie wymiar historyczny. Równocześnie powstają nowe sytuacje konfliktowe, które powodują, że utrwalają się definicje sytuacji oceniane jako niepartnerskie, a nawet jako dyskryminacyjne: dominacji i podporządkowania. Moim zdaniem będą one motorem dalszych zmian.

Obecne społeczeństwo województwa podlaskiego można określić jako zróżnicowane kulturowo, jako społeczeństwo, które w pewnym stopniu podlega procesom pluralizacji kontaktów międzyetnicznych, ale nie w stopniu umożliwiającym zaistnienie społeczeństwa wielokulturowego. Niemniej jednak

można założyć, że zmiany jakie następują w relacjach międzyetnicznych mogą prowadzić do stworzenia w przyszłości społeczeństwa wielokulturowego. Zarysowują się postawy otwartości na wielokulturowość, która coraz bardziej jest postrzegana jako bogactwo tego obszaru jako szansa jego rozwoju.

Literatura

- Czykwin E. 2000 *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*, Trans Humana, Białystok.
- Sadowski A. 1995 *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Trans Humana, Białystok.
- Sadowski A. 1997 *Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy narodowościowy*. w: *Mniejszości narodowe w Polsce*, red. Z. Kurcz, UW, Wrocław.
- Sadowski A., Tefelski M., Mironowicz A. 1999 *Polacy i kultura polska w perspektywie mniejszości białoruskiej w Polsce*, w: *Kultura dominująca jako kultura obca*, red. J. Mucha, Oficyna Narodowa, Warszawa.
- Sadowski A. 1999 *Sterowanie wielokulturowością. Dotychczasowe doświadczenia i kierunki przemian*, w: *Edukacja międzykulturowa w wymiarze instytucjonalnym*, red J. Nikitorowicz, M. Sobecki, Trans Humana, Białystok
- Smolicz J. 1999 *Tożsamość narodowa i edukacja międzykulturowa w dobie Globalizacji*, w: *Edukacja międzykulturowa w wymiarze instytucjonalnym*, red. J. Nikitorowicz, M. Sobecki, Trans Humana. Białystok.
- Tarka K. 1998 *Litwini w Polsce 1944 – 1997*, UO, Opole.